

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ ЯК МУЛЬТИКУЛЬТУРНИЙ СОЦІУМ: МІЖ АСИМІЛЯЦІЄЮ ТА ЕТНО-РЕЛІГІЙНОЮ СЕГМЕНТАЦІЄЮ

Володимир Бурега

Київська богословська академія
Української православної церкви, Київ, Україна

З певною долею умовності можна сказати, що до другої половини ХХ ст. Західна Європа була зоною культурної однорідності. Однак, сьогодні ситуація радикально змінилася. Протягом кількох останніх десятиліть країни Західної Європи стають все більш неоднорідними. Масові міграції з регіонів світу, які суттєво відрізняються за своїми культурними, політичними, економічними та релігійними традиціями, активно трансформують західне суспільство. Сьогодні вже є цілком очевидним, що міграції населення з країн Африки та Азії до Європи та Північної Америки не є тимчасовим явищем. Мігранти не планують повертатися до своєї історичної батьківщини. При цьому специфіка ситуації полягає в тому, що вони не втрачають своєї національної, культурної та релігійної ідентичності. Десятиліттями перебуваючи на Заході, мігранти не розчиняються у західному світі.

Відповіддю західного суспільства на цей виклик стала концепція *мультикультуралізму*. Цей термін виник у Канаді у 1960-ті рр. Він означає, насамперед, державну політику, спрямовану на розвиток і збереження в країні культурних відмінностей, а також теорію (або ідеологію), яка обґрунтовує таку політику. У цьому специфічному значенні термін *мультикультуралізм* може означати лише ті проекти, які реалізовувалися в різних країнах світу протягом останніх чотирьох-п'яти десятиліть.

Однак, разом з поняттям *мультикультуралізм* до наукового обігу увійшов і більш широкий термін: *мультикультурне суспільство*. Ним можуть позначатися як сучасні плоди політики мультикультуралізму, так і різні типи багатокультурних суспільств, які існували в минулому. Наприклад, професор соціології Кембриджського університету Йоран Тернборн (Göran Therborn) виділяє чотири типи мультикультурних соціумів, які існували в історії людства. Це: 1) імперії, які існували до епохи сучасності; 2) поселення у Новому Світі; 3) колоніальні та постколоніальні суспільства; 4) «постнаціональне» мультикультурне суспільство, характерне для сучасної Північної Америки, Океанії та Західної Європи¹.

¹ Гёран Тернборн, «Мультикультурные общества», в *Социологическое обозрение* 1 (2001): 50.

В цій статті ми спробуємо коротко окреслити, як вирішувалося питання етнічної, культурної та релігійної неоднорідності суспільства в Російській імперії.

Досучасні мультикультурні суспільства

Імперський період в історії Росії охоплює час від 1721 р. і до Жовтневого перевороту 1917 р. За наведеною типологією Й. Тернборна Російську імперію можна віднести до *досучасних мультикультурних суспільств*. У цьому відношенні Російська імперія значною мірою близька, насамперед, до Австро-Угорської та Османської імперій. Протягом століть ці імперії розширювали свої кордони за рахунок завоювань, династичних шлюбів або спадкувань. У результаті вони змогли включити до свого складу численні етнічні та релігійні групи, які суттєво відрізнялися від титульної нації. Це було серйозним викликом для правлячих еліт.

Досучасні імперії були змушені шукати оптимальний механізм інтеграції різнорідних етно-релігійних спільнот до єдиного політичного тіла. Звісно, імперії завжди тяжіли до асиміляторських проєктів. Асиміляція вважалася певним ідеалом. Однак, цей «ідеал» був недосяжним. Тому на практиці переміг більш реалістичний підхід. Правлячі еліти вказаних імперій намагалися створити ефективний механізм панування над різнорідними групами підданих з метою забезпечення внутрішньої міцності держави.

Наведемо типовий приклад. Цілком очевидно, що Османська імперія, підкоряючи землі з християнським населенням, завжди заохочувала підкорені народи до переходу в іслам. При цьому султанський уряд завжди розумів нереалістичність намагань повернути до ісламу усіх підкорених християн. Тому фактично законодавство Османської імперії було орієнтовано на те, щоб зберігати контроль мусульманської меншини над християнською більшістю в завойованих землях та забезпечити ефективні механізми господарювання в цих регіонах².

З подібними проблемами стикався і Австрійський уряд, намагаючись просувати інтереси Католицької Церкви. Ця суперечлива стратегія, яка коливалася між полюсами асиміляції та національно-культурної сегментації, проявилася і в історії Російської імперії.

У XIX ст. Російська імперія остаточно оформилася як поліетнічна держава. За даними першого загальноімперського перепису населення, проведеного у 1897 р., «росіяни» (рос. «русские») становили 72,5 % населення країни. Серед інших етнічних спільнот слід відзначити: фінів (6,6 %), поляків (6,3 %), литовців (3,9 %), євреїв (3,4 %), татар (1,9 %), башкир (1,5 %), німців (1,3 %), шведів (0,4 %), киргизів (0,2 %), калмиків (0,1 %), греків (0,06 %), болгар (0,05 %), вірменів (0,05 %) і ін.³

Тут одразу слід зазначити, що титульною нацією в Російській імперії офіційно був «російський народ» (рос. «русский народ»). До складу титульної нації під час перепису включалися не тільки росіяни (тобто корінне населення

² Докладніше див., наприклад: *Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы* (Москва, 1986).

³ Див.: Борис Бразоль, *Царствование Николая II (1894-1917) в цифрах и фактах* (Минск, 1991), 297.

Росії, як тоді казали «великороссы»), але й українці (у термінології XIX ст. «малороссы») і білоруси.

Загальна чисельність населення Російської імперії у 1897 р. становила 125 640 021 людей. З них до «російського народу» було віднесено 83 933 567 людей. Це і давало цифру у 72,5 % населення. Однак із цих майже 84 мільйонів лише 55 667 469 людей сказали під час перепису, що вважають своєю рідною мовою «великорусский язык». 22 380 551 людей вважали своєю рідною мовою «малороссийское наречие» (тобто українську мову), а 5 885 547 людей – білоруську мову⁴. Таким чином, реально етнічні росіяни наприкінці XIX ст. становили менше половини населення Російської імперії. Тому невизнання українців та білорусів окремими націями мало цілком зрозуміле політичне підґрунтя. Офіційна ідеологія представляла Російську імперію моноетнічною державою, в якій існують національні меншини, які чисельно суттєво поступаються титульній нації. Визнання ж українців та білорусів окремими націями руйнувало цю ідеологію та загрожувало внутрішній міцності держави. Тому проблему розвитку української національної культури в Російській імперії завжди вважали політичним питанням. Звідси і походили добре відомі обмеження у використанні української мови.

Наприклад, 18 липня 1863 г. міністр внутрішніх справ Російської імперії Петро Валуєв направив Київському, Московському та Петербурзькому цензурним комітетам сумнозвісний циркуляр, в якому стверджувалося, що «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может». Циркуляр забороняв друк українською мовою «книг... как духовного содержания, так и учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа». Також в документі розцінювався як небезпечний друк «перевода на малороссийский язык Нового Завета»⁵.

Цю тенденцію продовжив і так званий Емський указ імператора Олександра II, виданий у 1876 р. Ним заборонявся ввіз на територію імперії «без особого на то разрешения Главного Управления по делам печати каких бы то ни было книг ... на марорусском наречии». Указ також забороняв ставити українські театральні вистави (цю заборону було скасовано у 1881 р.), друкувати ноти з українськими текстами, влаштовувати концерти з українськими піснями. Твори української художньої літератури хоча і могли видаватися, але винятково в російській орфографії⁶. Ці обмеження діяли в імперії до 1905 р. Звісно, це лише сприяло радикалізації українського руху.

Отже, український етнос в XIX – на початку XX ст. був суттєво обмежений у можливостях розвитку власної національної культури.

Території, приєднані до Московського царства в доімперський період (до початку XVIII ст.), фактично втрачали ознаки політичної автономії та поступово

⁴ Подробнее см. в: *Краткие сведения по империи. Распределение населения по главнейшим сословиям, вероисповеданию, родному языку и по некоторым занятиям* (Санкт-Петербург, 1905), 6-7.

⁵ Повний текст документу див.: Михаил Лемке, *Эпоха цензурных реформ 1859-1865 гг.* (Санкт-Петербург, 1904), 302-304.

⁶ Повний текст документу див.: Алексей Миллер, «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) (Санкт-Петербург, 2000), 242-244.

інтегрувалися в єдину адміністративну та судову систему, хоча й могли зберігати етнічну, культурну та релігійну самобутність. Тут найбільш характерним прикладом є Казанське царство, завойоване ще у XVI ст. На початку XVIII ст. воно було перетворено на Казанську губернію. Тут мешкали татари, чуваші, марійці, мордва, удмурти та інші корінні народи, які сповідували іслам або традиційні язичницькі культури. За підтримки уряду Православна Церква ще з XVI ст. вела тут активну місіонерську діяльність. Якщо суттєво потіснити в цьому регіоні іслам так і не вдалося, то язичницькі народи (чуваші, марійці, мордва) вдалося повернути до християнства. При цьому у XIX ст. велася активна робота з перекладу Святого Письма та богослужбової літератури мовами корінних народів Поволжя.

Подібна доля спіткала і українські землі, які були включені до складу Московського царства у XVII ст. на засадах політичної автономії. Тоді гарантувалося збереження в Україні інституту гетьманства, особливого адміністративно-територіального устрою, податкових пільг, автономної системи судочинства. Однак протягом XVIII ст. автономію Українських земель було поступово скасовано. З часів правління Катерини II територію України було повністю інкорпоровано до загальноімперської адміністративної та судової системи.

По-іншому складалася доля тих територій, які увійшли до складу Російської імперії, починаючи з другої половини XVIII ст. Протягом XIX ст. в імперії формувалася складна і гнучка система інтеграції різних приєднаних народів до єдиного політичного тіла. Вона передбачала різноманіття стратегій: від налаштування на асиміляцію до широкої національно-культурної автономії. Наведемо найбільш типові приклади.

Приклад перший: Велике князівство Фінляндське

Фінляндія увійшла до складу Російської імперії в якості Великого князівства в результаті російсько-шведської війни (1808-1809 рр.). Вона істотно відрізнялася від іншої території імперії і за своїм етнічним складом, і за віросповіданням, і за усталеними політичними та культурними практиками. Цю своєрідність було в цілому збережено. Російський імператор став для Великого князівства Фінляндського *конституційним монархом*. (Це при тому, що решта територій імперії не мала конституції і монархія там була абсолютною.) Фінляндія мала свій законодавчий орган – Сейм. Без схвалення Сейму імператор не міг впроваджувати в князівстві нові закони та податки. Фінляндія мала свій уряд – Урядову раду (з 1816 р. – Імператорську фінляндську раду). Діловодство у Фінляндії велося національною мовою. Також у Великому князівстві Фінляндському була збережена традиційна станова структура суспільства. Тут не проводилося ні конфіскацій майна, ні примусової зміни віросповідання (лютеранська віра зберегла тут офіційний статус), на Фінляндію також не було поширено кріпосне право. Усі податки та митні збори, зібрані у Фінляндії, залишалися в розпорядженні фінської адміністрації. У 1878 р. Фінляндія навіть отримала право на створення власної армії⁷.

⁷ Александр Пыжиков (ред.), *Административно-территориальное устройство России. История и современность* (Москва, 2003), 130-132.

Незважаючи на те, що на початку ХХ ст. були спроби обмежити ці права, все ж Фінляндія аж до 1917 р. мала в складі Російської імперії політичну автономію, яка була гарантом збереження та розвитку тут національної культури. Як відзначають сучасні дослідники, Фінляндія виступала своєрідним «європейським фасадом Росії»⁸.

Приклад другий: Царство Польське

Ще однієї особливою територією в складі Російської імперії було Царство Польське. Польські землі поступово входили до складу імперії, починаючи із другої половини ХVIII ст. Цей процес завершився постановами Віденського конгресу 1815 р., який підбив підсумок Наполеонівським війнам. В результаті 27 листопада 1815 р. у Варшаві Олександр I підписав конституцію, за якою Царство Польське вважалося державою з конституційним урядом і власною армією. Офіційно Польща була тоді об'єднана з Російською імперією особистою унією. Це означало, що російський імператор був одночасно і польським королем.

Проте, стратегічною метою російського уряду в цьому регіоні було його поступове злиття в одне політичне та економічне ціле з рештою територій імперії. Політика уніфікації спочатку була досить гнучкою та обережною. У Польщі були збережені самоврядування областей, привілеї місцевої шляхти, використання національної мови в адміністрації та судочинстві. На території Польщі зберігалася своя грошова одиниця. Російському царю в Польщі фактично належала лише виконавча влада. Законодавча ж влада здійснювалася ним разом із Сеймом, який скликався раз на два роки.

Ситуація радикально змінилася після Польського повстання 1830–31 рр. Імператор Микола I скасував конституцію 1815 р., після чого почався процес поступового адміністративного злиття Польщі з Російською імперією. Крім того, було узят курс на русифікацію краю. У 1841 р. в Царстві Польському були введені до обігу російські гроші, у 1846 р. місцеве відомство шляхів сполучення було підпорядковано імперському уряду, у 1848 р. в Польщі були запроваджені російські одиниці мір та ваги, у 1850 р. скасовано митні кордони та введено загальний митний тариф. Нова хвиля уніфікаторських заходів Російського уряду торкнулася Польщі після повстання 1863 р. З 1864 р. в навчальних закладах Царства Польського впроваджувалося навчання російською мовою. Діловодство також велося російською мовою⁹.

Таким чином, Царство Польське вже у ХІХ ст. втратило політичну автономію і поступово перетворилося на *окремо керовану провінцію російської держави*. Це сприяло посиленню в Польщі антиросійських настроїв. У такому статусі Царство Польське існувало до моменту розпаду Російської імперії.

⁸ Периханум Рагімова, «Национальная политика Российского правительства в конце XIX – начале XX века,» в *Вестник Самарского государственного университета* 5 (2010): 93.

⁹ Див., наприклад: Александра Бахтурина, *Украины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917)* (Москва, 2004), 15.

Приклад третій: країни Балтії

Під час Північної війни (1700-1721) до Росії було приєднано Естонію та північну частину Латвії. З кінця XVIII ст. тут існувало три губернії: Естляндська, Курляндська та Лівонська. Зазвичай їх звали Прибалтійським краєм або Остзейськими губерніями. Хоча на відміну від Фінляндії та Польщі, ці території не мали в складі Російської імперії політичної автономії, все ж Прибалтійський край мав особливий статус. Управління Остзейськими губерніями здійснювалося на основі місцевого законодавства. Також тут було збережено привілеї остзейських баронів та їхні станові органи самоврядування.

Однак, протягом XIX ст. у країнах Балтії йшов процес поступової заміни місцевих юридичних норм загальноімперськими. Крім того, тривав постійний перерозподіл повноважень між місцевим самоврядуванням та державними російськими установами (на користь останніх). Наприкінці XIX ст. було проведено кілька реформ, спрямованих на обмеження привілеїв місцевого дворянства. Зокрема, у 1889 р. у Прибалтійському краї було впроваджено російську судову систему. Тут почали функціонувати загальноімперські судові установи¹⁰.

Після революційних подій 1905-07 рр. були намагання посилити російську присутність у Прибалтиці з метою нейтралізації національного руху. Передбачалося поширити на Прибалтійські губернії загальноросійські норми дворянських станових організацій, що призвело б до ліквідації політичної ролі місцевого дворянства. Але ці ініціативи не були повною мірою реалізовані.

Приклад четвертий: Середня Азія

У 1860-ті рр. до складу Російської імперії увійшла частина Середньої Азії. На завойованих територіях було створено Туркестанське генерал-губернаторство. Незважаючи на те, що на чолі управління цим регіоном стояв генерал-губернатор, якого призначали з Петербургу, в сільській місцевості, а почасти й у містах на низовому рівні зберіглася структура колишньої місцевої адміністрації (ханської), а також мусульманська судова система, які відтепер діяли під наглядом російських чиновників. Проте російська адміністрація ніколи повністю не контролювала діяльність народних судів. Фактично поза контролем російських чиновників залишалися і конфесійна мусульманська школа та мусульманське духовенство.

Середня Азія була суттєво віддалена від імперських центрів, що фактично унеможливило встановлення над цією великою територією реального контролю. Проте до початку XX ст. у зв'язку з економічним освоєнням регіону тут помітно збільшилася чисельність російського населення (переселенців). Почасти це привело до напруги між росіянами й корінним населенням краю. Однак, культурно-національну та релігійну самобутність Середньої Азії в основному було збережено¹¹.

¹⁰ Пыжиков, *Административно-территориальное устройство России*, 78-79.

¹¹ См.: Рагимова, «Национальная политика Российского правительства в конце XIX – начале XX века», 96-98.

Приклад п'ятий: Кавказький край

У XIX – на початку XX ст. «Кавказьким краєм» називали сукупність територій, які географічно прилягають до Кавказьких гір. Ці території розділялися на Північний Кавказ (Адігея, Чечня, Дагестан, Інгушетія, Кабардино-Балкарія, Карачаєво-Черкесія, Північна Осетія) і Закавказзя (Грузія, Вірменія та Азербайджан).

Різні території Кавказького краю різними шляхами увійшли до складу Російської імперії. Якщо, наприклад, Грузія сама просила Росію про протекторат, то по відношенню до кількох гірських народів мало місце пряме завоювання. Фактично з 1817 по 1864 рр. Російський уряд постійно вів на Північному Кавказі різної інтенсивності бойові дії, пов'язані зі спробами підкорення гірських народів. Цей період отримав загальну назву «Кавказька війна». Але і після підкорення Північного Кавказу значна частина місцевих еліт зберігала вороже ставлення до Російського уряду.

В Кавказькому регіоні мешкали народи дуже різні і в етнічному, і в культурному, і в релігійному відношенні. Якщо народи Закавказзя на момент приєднання до Росії мали давню державну традицію, то народи Північного Кавказу, як правило, перебували в стані родоплемінного укладу і не мали ні своєї державності, ні сформованої національної культури. В цілому в регіоні проживало більше сотні корінних народів, які сповідували більш десятка релігій. Тут були і православні християни, і члени Вірменської Церкви, і мусульмани-шиїти, і мусульмани-суніти, і буддисти, і юдеї, і язичники.

Це різноманіття підсилювалося ще й тим, що кілька гірських народів, які в давнину сповідували християнство, згодом були навернені до ісламу. В результаті місцеве населення (наприклад, абхазы та осетини) найчастіше сповідувало оригінальну суміш родового язичництва з елементами християнства та ісламу¹². Саме на роботу із цими специфічними етно-релігійними групами було орієнтовано особливе Товариство відновлення православного християнства на Кавказі¹³.

Помітно відрізнялося населення краю і по способу життя. Тут були як осілі народи, так і кочові та напівкочові племена. Таким чином, Кавказький край був надзвичайно строкатим і в національному, і в культурному, і в релігійному відношенні. У цьому краї Російський уряд зіштовхнувся з найбільш складними проблемами в організації управління.

Кавказький край являв собою окрему адміністративну одиницю імперії. До його складу входило шість губерній, чотири області та два округи. На чолі краю стояв головнокеруючий (*рос.* главноначальствующий) цивільною частиною на Кавказі, який, разом з тим, був і командуючим військами Кавказького військового округу. Хоча в Кавказькому краї населенню була гарантована свобода віросповідання, все ж тут можна фіксувати особливе ставлення уряду до ісламських лідерів. Справа в тому, що саме під час приєднання Північного Кавказу до Росії

¹² Див., наприклад: Юрий Анчабадзе, Юрий Аргун (ред.), *Абхазы* (Москва, 2012), 356-367.

¹³ Див.: Александр Платонов, *Обзор деятельности Общества восстановления православного христианства на Кавказе за 1860–1910 гг.* (Тифлис, 1910).

тут почав поширюватися так званий *мюридизм* – одне з відгалужень суфізму. Хоча в його основі лежала певна містична практика, все ж мюридизм мав і очевидний політичний вимір.

Засновник мюридизму на Кавказі Мухаммад Ярагський (1771-1838) прагнув духовного оновлення ісламу за допомогою суфійського тарикату. Відродження ж ісламу мало спричинити і духовне відродження Кавказу, яке дозволить гірським народам скинути з себе іновірне, російське ярмо. Горці досить швидко і масово стали захоплюватися цими ідеями. Мухаммад Ярагський зміг залучити на свою сторону значну кількість послідовників на території сучасних Чечні і Дагестану та оголосив проти росіян і їх союзників священну війну (газават)¹⁴.

Широке розповсюдження мюридизму привело до того, що Російський уряд вважав ісламських лідерів своїми головними ворогами на Кавказі. Найбільш потужний опір російському пануванню на Кавказі пов'язаний з іменем Шаміля (1797-1871), який проголосив створення на території Чечні та Дагестану Північнокавказького імамату – теократичної ісламської держави¹⁵.

Прагнення обмежити вплив мусульманських лідерів на гірські народи спонукало Російський уряд скасувати на Північному Кавказі шариатські суди. Тут були засновані так звані гірські або словесні суди. В них судочинство відбувалося на основі місцевого традиційного права. Характерно, що в тих гірських народів, які сповідували православ'я (наприклад, в осетин), таких судів не було. Християни підкорялися загальноросійській практиці судочинства. Отже, особлива систему судів поширювалася, головним чином, на мусульман¹⁶.

Приклад шостий: «східні іногородці»

Особливу категорію підданих Російської імперії склали так звані «іногородці». У повсякденному вжитку цей термін міг застосовуватися до всіх підданих імперії неслов'янського походження. Однак при цьому він мав і чітке юридичне наповнення. Іногородцями офіційно звалися ті групи, які мали особливий обсяг права і до яких застосовувалися особливі методи управління, відмінні від іншого населення імперії. Змістовне наповнення терміну «іногородці» викликало палкі дискусії в науці. Традиційно іногородців розглядали як специфічні етнічні групи. Однак, сьогодні такий погляд на іногородців вважається некоректним. Зокрема, сучасний російський дослідник В. О. Бобровников дійшов висновку, що поняття «іногородці» «означає искусственно сконструированные сословные группы, созданные в результате взаимодействия империи и местных кочевых и оседлых обществ на укрепленных пограничных линиях преимущественно восточной российской периферии

¹⁴ Детальніше див.: Залина Плиева, *Мюридизм – идеология Кавказской войны* (Владикавказ, 2006).

¹⁵ Див. про нього: Петр Павленко, *Шамиль*, (Махачкала, 1990); Моше Гаммер, *Шамиль правитель государства и его дипломатия* (Москва, 1998).

¹⁶ Анна Сердюк, «Особенности судопроизводства Северного Кавказа в составе Российской империи в середине XIX – начале XX вв.» в *Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление* 14 (2012): 150-153.

в XVIII – начале XX века»¹⁷. Інші дослідники вважають, що статус «іногородців» отримували групи, яким були притаманні певні особливості в самоуправлінні, які спиралися на традиції та звичаї, відмінні від загальноімперських практик¹⁸.

До іногородців відносилися, насамперед, корінні племена Сибіру, чукчі, калмики, киргизи, кочівники Середньої Азії та Північного Кавказу. Їх ще могли позначати як «східних іногородців»¹⁹. Особливу групу іногородців склали євреї. Якщо «східні іногородці» класифікувалися за національною ознакою, то приналежність до євреїв обумовлювалася релігією. Єврей, який прийняв християнство, переставав бути іногородцем. Якщо ж християнство приймав хтось зі східних іногородців, це не тягнуло за собою його виходу з категорії іногородців. Кочові іногородці, які переходили до осілого способу життя, могли переходити в інші стани. Навпаки, євреї, незважаючи на свою традиційну осілість, все ж вважалися іногородцями.

Першим законодавчим актом про іногородців став «Статут про управління іногородців» (рос. «Устав об управлении иногородцев»), виданий у 1822 г. Більшість його положень діяла до 1917 р. Статут розділяв іногородців на «осілих», «кочових» та «бродячих». Згідно цього поділу визначався їхній адміністративний і правовий статус. Наприклад, сибірські кочівники мали у володінні землі, на яких могли займатися землеробством, скотарством і місцевими промислами. На цих землях російському населенню заборонялося селитися. У взаєминах між собою іногородці керувалися власними племінними звичаями. Іногородці, які володіли почесними званнями, за місцевими звичаями користувалися перевагами. Ці звання визнавалися спадковими або довічними.

Протягом XIX ст. Російський уряд усіляко підтримував місіонерську діяльність Православної Церкви в середовищі східних іногородців, які сповідували або язичництво, або іслам. У християнізації уряд бачив надійний шлях зміцнення їх вірності Росії, їх зближення з російським народом і християнською культурою. У 1865 р. у Петербурзі було засновано Православне місіонерське товариство, яке координувало діяльність усіх православних місій. У середині імперії найбільш активними були Алтайська та Забайкальська місії²⁰. Якщо в середовищі язичників місія принесла помітний успіх, то мусульманські народи здебільшого залишилися вірними ісламу.

У зв'язку зі «східними іногородцями» слід згадати одну цікаву особливість російського законодавства. В законодавчих актах Російської імперії чаклунство та різноманітні окультні практики завжди розглядалися як карний злочин. При цьому ставлення до чаклунства, магії та окультизму протягом XVIII-XIX ст. зазнало

¹⁷ Владимир Бобровников, «Что вышло из проектов создания в России иногородцев? (ответ Джону Слокуму из мусульманских окраин империи),» в «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода, т. II (Москва, 2012), 290.

¹⁸ Алексей Панченко, Олег Стафеев, «Иногородческий вопрос в дискурсах Российской империи: между потребностями государства и представителями обществ,» в *Вестник Томского государственного университета* 436 (2018): 164.

¹⁹ Детальніше див.: Константин Ельницкий, *Иногородцы Сибири и среднеазиатских владений России. Этнографические очерки* (Санкт-Петербург, 1908).

²⁰ Див.: Андрей Ефимов, *Очерки по истории миссионерства усской Православной Церкви* (Москва, 2007), 152-240.

суттєвих трансформації. Зокрема, в законодавстві Петра I, так само як і в юридичних документах Московського царства XVII ст., ці практики розглядалися як важкий злочин проти віри та Церкви та передбачали суворі покарання. Зокрема, у «Воїнському артикулі» (1715 р.), який міг використовуватися і по відношенню до військових, і по відношенню до цивільного населення, вже в першому ж розділі вказувалося: «Все идолопоклонство, чародейство (чернокнижество) наикрепчайше запрещается». За чаклунство передбачалося покарання шпіцрутенном або навіть смертна кара через спалення²¹.

З другої половини XVIII ст. хоча чаклунство і кваліфікувалося як злочин, за нього вже передбачалися набагато м'якші покарання. Чаклунство тепер сприймалося, скоріше, як шарлатанство з метою обману та наживи. Наприклад, в «Учреждении для управления губерний» (1775 р.) вказано, що «дела колдунов» мають бути віднесені до юрисдикції «совестных судов», оскільки в чаклунстві «заключается глупость, обман и невежество» (глава XXVI, § 399)²². Такий погляд на чаклунство, магію та чародійство зберігався і в законодавстві XIX ст.

Однак, паралельно з цим окультні практики в середовищі іногородців злочинном не вважалися. Наприклад, «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» (1885 р.) передбачало для тих, хто називає себе колдунами, пророками та чародіями тюремне ув'язнення від 8 місяців до 1 року та 4 місяців. При цьому «Уложение» вказувало: «Именующие себя чародеями или кудесниками инородцы Сибирские и другие, когда они в сем следуют суеверным правилам своего закона, и соединенные с тем обряды исправляют лишь для своих единоверцев, не подвергаются наказаниям в сей статье определенным» (ст. 935)²³.

Отже, окультні практики в середовищі «титульної нації» вважалися карним злочином та підлягали покаранню у вигляді позбавлення волі. А ті самі практики в середовищі іногородців вважалися допустимими.

Приклад сьомий: євреї

Особливе відношення в Росії було до євреїв. Ще раз підкреслимо, що в імперський період «єврей» було поняттям, скоріш, релігійним, ніж етнічним. Євреєм юридично вважався той, хто сповідує юдаїзм. Навернення до християнства означало перехід до іншої категорії громадян.

Стратегічною метою Російського уряду було максимально можливе зменшення кількості єврейського населення. Тому закон усіляко заохочував переходи євреїв у християнство, обмежував їхню економічну активність і полегшував для них еміграцію за межі імперії. З 1791 і аж до 1917 р. у Росії існувала «Смуга постійної єврейської осілості» (рос. «Черта постоянной еврейской оседлости»), тобто межа територій, за які євреям не дозволялося переселятися. До смуги осілості входили спеціально визначені населені пункти на території, насамперед,

²¹ Законодательство Петра I (Москва, 1997), 730.

²² Российское законодательство X-XX веков, т. 5 (Москва, 1987), 275.

²³ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Издано проф. Императорского училища правоведения Н. С. Таганцевым (Санкт-Петербург, 1886), 360.

Молдови, України та Білорусі. Отже, єврейське населення фактично не мало свободи пересування в межах Російської імперії.

Євреї зазнавали численних обмежень. Наприклад, для середніх і вищих навчальних закладів було встановлено відсоток євреїв, які могли прийматися на навчання. У смузі осілости це було десять відсотків, в інших місцевостях – п'ять, а в Петербурзі та Москві – три відсотки від загального числа учнів для кожного навчального закладу окремо²⁴.

Таким чином, на відміну від східних іногородців, євреї зазнавали помітних обмежень в правах.

Підсумки

Цілком очевидно, що Російська імперія була *досучасним мультикультурним суспільством*. Однак, підхід уряду до різних «інокультурних» спільнот був надзвичайно неоднорідним. Стратегічною метою уряду завжди було формування *російської політичної нації*, тобто багатонаціональної та багатокультурної спільноти, яка була б віддана правлячій династії та усвідомлювала себе єдиним політичним цілим. Досягнення цієї мети передбачало надання різного ступеня національно-культурної або навіть політичної автономії різним групам громадян. Підходи варіювалися від надання широких прав Великому князівству Фінляндському до суворого обмеження в правах єврейського населення або жорстких заходів, спрямованих проти розвитку української національної культури. При цьому можна бачити характерні колізії. Зокрема, відпадиння представників титульної нації від православної віри тягнуло за собою ураження в правах. Але при цьому у Великому князівстві Фінляндському Лютеранська церква мала фактично панівне становище. Для православного населення імперії чаклунство та магія вважалися злочином, а «східні іногородці» могли вільно практикувати їх в своєму середовищі. Однак, усі ці колізії лише підкріплюють нашу тезу про те, що головним пріоритетом для уряду було формування міцної політичної нації. Тобто за умови лояльності імператорському престолу могла допускатися національно-культурна автономія та свобода віросповідання. При цьому завжди жорстко обмежувалася свобода проповіді, зокрема, для протестантських конфесій. Практикувати свою віру особливим етно-релігійним спільнотам дозволялося лише у своєму середовищі.

Важливою рисою імперської мультикультурності були намагання територіально розмежувати спільноти з різним статусом. Як правило, розвиток самобутніх культур санкціонувався лише в конкретних географічних межах. Для Російської імперії було нетиповим співіснування різних культур на одній території. Лише по мірі урбанізації та промислового розвитку великі міста набували багатонаціонального характеру. Саме тут культури починали перетинатися та переплітатися.

²⁴ Детальніше див.: Ілья Галант, *Черта єврейської оседлости* (Київ, 1910).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Анчабадзе, Юрий, Юрий Аргун (ред.). *Абхазы*. Москва, 2012.
- Бахтурина, Александра. *Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917)*. Москва, 2004.
- Бобровников, Владимир. «Что вышло из проектов создания в России инородцев? (ответ Джону Слокуму из мусульманских окраин империи)». В *«Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода*, т. II, 259–291. Москва, 2012.
- Бразоль, Борис. *Царствование Николая II (1894-1917) в цифрах и фактах*. Минск, 1991.
- Галант, Илья. *Черта еврейской оседлости*. Киев, 1910.
- Гаммер, Моше. *Шамиль правитель государства и его дипломатия*. Москва, 1998.
- Ельницкий, Константин. *Инородцы Сибири и среднеазиатских владений России. Этнографические очерки*. Санкт-Петербург, 1908.
- Ефимов, Андрей. *Очерки по истории миссионерства Русской Православной Церкви*. Москва, 2007.
- Законодательство Петра I*. Москва, 1997.
- Краткие сведения по империи. Распределение населения по главнейшим сословиям, вероисповеданию, родному языку и по некоторым занятиям*. Санкт-Петербург, 1905.
- Лемке, Михаил. *Эпоха цензурных реформ 1859-1865 гг.* Санкт-Петербург, 1904.
- Миллер, Алексей. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000.
- Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы*. Москва, 1986.
- Павленко, Петр. *Шамиль*. Махачкала, 1990.
- Панченко, Алексей, Стафеев Олег. «Инородческий вопрос в дискурсах Российской империи: между потребностями государства и представителями обществ.» В *Вестник Томского государственного университета* 436 (2018): 164-174.
- Платонов, Александр. *Обзор деятельности Общества восстановления православного христианства на Кавказе за 1860–1910 гг.* Тифлис, 1910.
- Плиева, Залина. *Мюридизм – идеология Кавказской войны*. Владикавказ, 2006.
- Пыжиков, Александр (ред.). *Административно-территориальное устройство России. История и современность*. Москва, 2003.
- Рагимова, Периханум. «Национальная политика Российского правительства в конце XIX – начале XX века.» В *Вестник Самарского государственного университета* 5 (2010): 92-101.

Российское законодательство X-XX веков, т. 5. Москва, 1987.

Сердюк, Анна. «Особенности судопроизводства Северного Кавказа в составе Российской империи в середине XIX – начале XX вв.» *Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление*. 14 (2012): 150-153.

Терборн, Гёран. «Мультикультурные общества». *Социологическое обозрение* 1 (2001): 50-67.

Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Издано проф. Императорского училища правоведения Н. С. Таганцевым. Санкт-Петербург, 1886.

REFERENCES

- Anchabadze, Iurii, Argun Iurii (eds.). *Abhazy*. [*Abkhazians*] Moskva, 2012. [in Russian]
- Bahturina, Aleksandra. *Okrainy Rossiiskoi imperii: gosudarstvennoe upravlenie i natsional'naia politika v gody Pervoi mirovoi voiny (1914–1917)* [*Outskirts of the Russian Empire: State Administration and National Policy during the First World War (1914-1917)*]. Moskva, 2004. [in Russian]
- Bobrovnikov, Vladimir. «Chto vyshlo iz proektov sozdaniia v Rossii inorodtsev? (otvet Dzhonu Slokumu iz musul'manskikh okrain imperii)». In «*Poniatiiia o Rossii: K istoricheskoi semantike imperskogo perioda*» [“What came out of the projects of creating inorodtsy in Russia? (response to John Slocum from the Muslim fringes of the empire)». In «*Concepts of Russia: On the historical semantics of the imperial period*», t. II, 259–291. Moskva, 2012. [in Russian]
- Brazol', Boris. *Tsarstvovanie Nikolaia II (1894-1917) v tsifrah i faktah* [*The reign of Nicholas II (1894-1917) in figures and facts*]. Minsk, 1991. [in Russian]
- Galant, Il'ia. *Cherta evreiskoi osedlosti* [*Jewish Pale of Settlement*]. Kiev, 1910. [in Russian]
- Gammer, Moshe. *Shamil' pravitel' gosudarstva i ego diplomatiia* [*Shamil' – ruler of the state and his diplomacy*]. Moskva, 1998. [in Russian]
- El'nickii, Konstantin. *Inorodtsy Sibiri i sredneaziatskikh vladenii Rossii. Etnograficheskie ocherki* [*Inorodtsy of Siberia and Central Asian possessions of Russia. Ethnographic essays*]. Sankt-Peterburg, 1908. [in Russian]
- Efimov, Andrei. *Ocherki po istorii missionerstva Russkoi Pravoslavnoi Cerkvi* [*Essays on the history of missionary work of the Russian Orthodox Church*]. Moskva, 2007. [in Russian]
- Zakonodatel'stvo Petra I* [*Legislation of Peter I*]. Moskva, 1997. [in Russian]
- Kratkie svedeniia po imperii. Raspredelenie naseleniia po glavneishim sosloviim, veroispovedaniiu, rodnomu iazyku i po nekotorym zaniatiim* [*Brief information on the empire. Distribution of the population by the main estates, religion, native language and some occupations*]. Sankt-Peterburg, 1905. [in Russian]
- Lemke, Mihail. *Epoha tsenzurnyh reform 1859-1865 gg.* [*The era of censorship reforms 1859-1865*] Sankt-Peterburg, 1904. [in Russian]

- Miller, Aleksei. «Ukrainskii vopros» v politike vlastei i russkom obshchestvennom mnenii (vtoraia polovina XIX v.) [The “Ukrainian question” in the policy of the authorities and Russian public opinion (second half of the 19th century)]. Sankt-Peterburg, 2000. [in Russian]
- Osmanskaia imperiia. Sistema gosudarstvennogo upravleniia, sotsial’nye i etnoreligioznye problemy [Ottoman Empire. Public administration system, social and ethno-religious problems]. Moskva, 1986. [in Russian]
- Pavlenko, Petr. *Shamil’* [Shamil’]. Mahachkala, 1990. [in Russian]
- Panchenko, Aleksei, Oleg Stafeev. «Inorodcheskii vopros v diskursah Rossiiskoi imperii: mezhdru potrebnostrami gosudarstva i predstaviteliami obshchestv.» [«The question about Inorodtsy in the discourses of the Russian Empire: between the needs of the state and representatives of societies”]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Tomsk State University] 436 (2018): 164-174. [in Russian]
- Platonov, Aleksandr. *Obzor deiatel’nosti Obshchestva vosstanovleniia pravoslavnogo hristianstva na Kavkaze za 1860–1910 gg.* [Review of the activities of the Society for the Restoration of Orthodox Christianity in the Caucasus in 1860-1910]. Tiflis, 1910. [in Russian]
- Plieva, Zalina. *Muridizm – ideologiia Kavkazskoi voiny* [Muridism – the ideology of the Caucasian War]. Vladikavkaz, 2006. [in Russian]
- Pyzhikov, Aleksandr (edr.). *Administrativno-territorial’noe ustroistvo Rossii. Istorii i sovremennost’* [Administrative and territorial structure of Russia. History and modernity]. Moskva, 2003. [in Russian]
- Ragimova, Perihanum. «Natsional’naia politika Rossiiskogo pravitel’sтва v kontse XIX – nachale XX veka.» [„National policy of the Russian government in the late 19th – early 20th century“] *Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Samara State University] 5 (2010): 92-101. [in Russian]
- Rossiiskoe zakonodatel’sтво X-XX vekov [Russian legislation of the X-XX centuries], vol. 5. Moskva, 1987. [in Russian]
- Serdiuk, Anna. «Osobennosti sudoproizvodstva Severnogo Kavkaza v sostave Rossiiskoi imperii v seredine XIX – nachale XX vv.» [“Peculiarities of legal proceedings in the North Caucasus within the Russian Empire in the middle of the XIX – early XX centuries”] *Nauka i obrazovanie: hoziaistvo i ekonomika; predprinimatel’sтво; pravo i upravlenie* [Science and Education: Economy and Economics; entrepreneurship; law and administration] 14 (2012): 150-153. [in Russian]
- Terborn, Gioran. «Mul’tikul’turnye obshchestva» [“Multicultural societies”] *Sociologicheskoe obozrenie* [Sociological Review] 1 (2001): 50-67. [in Russian]
- Ulozhenie o nakazaniiah ugovolnyh i ispravitel’nyh 1885 goda. Izdano prof. Imperatorskogo uchilishcha pravovedeniia N. S. Tagancevym.* [Code of 1885 on penal and correctional punishments. Published by prof. Imperial Shhool of Jurisprudence N.S. Tagantsev] Sankt-Peterburg, 1886. [in Russian]

Volodymyr Bureha

The Russian Empire as a Multicultural Society: Between Assimilation and Ethno-Religious Segmentation

Abstract: The article analyzes the policy of the Russian Empire government in relation to various ethno-religious communities in the XVIII – early XX centuries. In that time the official ideology represented the Russian Empire as a monoethnic state, in which there were national minorities, which were numerically significantly inferior to the titular nation. The officially titular nation in the Russian Empire was the “Russian people”, which included not only Russians, but also Ukrainians and Belarusians. The prospect of recognizing Ukrainians and Belarusians as separate nations was seen by the government as a threat to the internal strength of the state. Therefore, the development of Ukrainian national culture in the Russian Empire has always been considered in a political context. Hence the severe restrictions on the Ukrainian national movement.

Based on the classification of Göran Therborn, the author shows that the Russian Empire was a pre-modern multicultural society. However, the government’s approach to different «inocultural» communities was extremely heterogeneous. The author considers the national and cultural policy of the Russian government in relation to the Grand Duchy of Finland, the Kingdom of Poland, the Baltic provinces, Central Asia, the Caucasus. Particular attention is paid to the status of so-called «Inorodtsy». This category in the Russian Empire included, first of all, the indigenous tribes of Siberia, Chukchi, Kalmyks, Kyrgyz, nomads of Central Asia and the North Caucasus, as well as Jews. The author shows that the strategic goal of the government has always been to form a Russian political nation, ie a multinational and multicultural community that would be loyal to the ruling dynasty and realize itself as a single political entity. Achieving this goal involved providing varying degrees of national-cultural or even political autonomy to different groups of citizens.

Keywords: Multiculturalism, Multicultural Society, Russian Empire, Inorodtsy.

Володимир Бурега

Російська імперія як мультикультурний соціум: між асиміляцією та етно-релігійною сегментацією

Анотація: В статті аналізується політика уряду Російської імперії по відношенню до різних етно-релігійних спільнот у XVIII – на початку XX ст. Офіційна ідеологія представляла тоді Російську імперію моноетнічною державою, в якій існують національні меншини, які чисельно суттєво поступаються титульній нації. Титульною нацією в Російській імперії офіційно вважався «російський народ», до складу якого включали не тільки росіян, але й українців та білорусів. Перспектива визнання українців та білорусів окремими націями розглядалася урядом як загроза внутрішній міцності держави. Тому розвиток української національної культури в Російській імперії завжди розглядали в політичному контексті. Звідси походили суворі обмеження для українського національного руху.

Спираючись на класифікацію Йорана Тернборна, автор показує, що Російська імперія була *досучасним мультикультурним суспільством*. Однак, підхід уряду до різних «інокультурних» спільнот був надзвичайно неоднорідним. Автор розглядає національно-культурну політику російського уряду по відношенню до Великого князівства Фінляндського, Царства Польського,

Прибалтійських губерній, Середньої Азії, Кавказького краю. Особливу увагу приділено статусу так званих «іногородців». До цієї категорії в Російській імперії відносили насамперед, корінні племена Сибіру, чукчів, калмиків, киргизів, кочівників Середньої Азії та Північного Кавказу, а також євреїв. Автор показує, що стратегічною метою уряду завжди було формування *російської політичної нації*, тобто багатонаціональної та багатокультурної спільноти, яка була б віддана правлячій династії та усвідомлювала себе єдиним політичним цілим. Досягнення цієї мети передбачало надання різного ступеня національно-культурної або навіть політичної автономії різним групам громадян.

Ключові слова: мультикультуралізм, мультикультурне суспільство, Російська імперія, іногородці.

Volodymyr Bureha, Ph.D. in History, PhD in Theology, Vice-rector on scientific and theological work of Kyiv Theological Academy of Ukrainian Orthodox

Володимир Бурега, кандидат історичних наук, кандидат богослов'я, проректор з науково-богословської роботи Київської духовної академії Української Православної Церкви

vbureha@gmail.com

Надійшла до редакції / Received 02.08.2020

Прийнята до публікації / Accepted 22.09.2020